

ENSI TAVUN IE-, YÖ- JA UO- DIFTONGIEN AVARTUMINEN SUOMEN MURTEISSA

KRISTINA KROOK

VÄITÖKSENALKAJAISITELMÄ
TURUN YLIOPISTOSSA
27. TOUKOKUUTA 1999

Epävirallisen nykypuhesuomen tuntomerkkeihin kuuluu parisenkymmentä äännepiirrettä, joiden edustus poikkeaa korrektiin yleiskielen normeista. Käsittelen väitöskirjassani yhtä tällaista eli *ie-*, *yö-* ja *uo-*diftongien jälkikomponentin avartumista: *Ei suul valla syärä*. Arvatenkin jonkun mediajulkimon suusta tullut viisaus — vaan eipäs olekaan.

Monet nykypuhekielen piirteet saataan kokea tyypillisiksi helsinkiläisyksiksi, vieläpä uudismuodosteiksi. Diftongien avartuminen ei ole kuitenkaan helsinkiläinen piirre, ei liioin nuori viime vuosikymmenien uudismuodoste, vaan sen taustalla ovat useat läntiset murteet. Levikin laajalalaisuuden perusteella voi ajatella Martti Rapolan tapaan, että avartuminen »olisi joskus pyrkinyt hankkimaan itselleen kansalaisoikeudet kirjasuomessakin».

Olen kartoittanut neljän perättäisen jakson kuluessa tapahtuneen avartumiskehityksen, joka perustuu kunkin jakson vanhimman ikäpolven kansanihmisiltä tallen-

nettuun materiaaliin. Aloitan kehityksen seuraamisen viime vuosisadan loppupuolelta, jolloin August Ahlqvistin koulukunta oli luonut perustan murteidemme keräämiselle.

Seuraava kahdenkymmenen vuoden mittainen tarkastelujakso on ollut murteen tutkimuksen kulta-aikaa. Tuolloin ilmestyivät mm. Kettusen ja Rapolan keskeiset murretutkimukset, jotka ovat toisen tarkastelujaksoni keskeistä materiaalia.

Kolmas jakso perustuu *Suomen murteiden sanakirjan* aineskokoelmiin, opinnäytetöihin sekä murreäänitteisiin ja -litteraatioihin.

Neljäs vaihe alkaa vuodesta 1960. Sen rungon muodostaa kuuntelutesti, jossa ovat arvioitavina ne murteet, joissa avartumiskehitys oli edellisessä tarkastelujaksossa osoittautunut joko progressiiviseksi tai regressiiviseksi tai joiden tilanne oli tietojen puuttuessa jäänyt selvittämättä.

Kiintoisaksi tutkimusaiheen tekee se, että avartuminen kuuluu niihin murrepiirteisiin, jotka ovat osoittautuneet ekspansiiiviseksi vielä nykypuhekielessäkin, vaikka monet muut murteellisuudet on koettu karttaviksi ja ne ovat tästä syystä joutuneet

vähitellen väistymään. Vuosisadan vaihteessa avartumista on esiintynyt länsimurteissa kaikkialla muualla paitsi Ylä-Satakunnan murteiden pohjoisreunalla, kaakoishämäläisten murteiden Hollolan ryhmässä sekä paikoin Porvoon ja Iitin ryhmässä, Etelä-Pohjanmaan murteiden eteläryhmässä sekä Keski-Pohjanmaan ja Peräpohjan murteissa.

1960-luvun jälkeinen kehitys osoittaa avartumisen olevan progressiivinen länsimurteissa lukuun ottamatta Pohjois-Pohjanmaan murteita, joissa se on osoittautunut regressiiviseksi, sekä Peräpohjan ja Keski-Pohjanmaan murteita, joissa se ei ole saanut jalansijaa. Ylä-Satakunnan pohjoisosan murteiden ja Etelä-Pohjanmaan murteiden eteläryhmän diftongien avarruttua on hämäläismurteista muodostunut suora yhteys Etelä-Pohjanmaan murteiden pohjoisryhmään, joka on aiemmin muodostanut yksinäisen avartuneiden diftongien saarekkeen.

Avartuminen on ylittänyt länsi- ja itämurteiden rajan ja ulottuu Keuruun–Evijärven välimurteista aina Sysmään ja Iitin ryhmästä kaakkoismurteiden länsisivustalle. Hollolan ja Iitin ryhmien kohdalla lievästi avartuneen diftongikvaliteetin rintama katkeaa. Jos Pohjois-Pohjanmaan murteiden regressiivinen kehitys jatkuu — mikä vaikuttaa todennäköiseltä — näyttää siltä, että avartumisen pohjoisraja pysähtyy Etelä-Pohjanmaan ja sen savolaiskiilan murteisiin.

Suomen murteet muodostavat avartuneen tyyppikvaliteetin osalta kahdenlaisia vyöhykkeitä: sellaisia, joissa diftongikvaliteetti on täysin avartunut, ja sellaisia, joissa se on lievästi avartunut. Sen sijaan sellaisia murteita, joissa puoliksi avartunut kvaliteetti on leimallinen, on vain kuusi.

Murteidemme vanhimman polven avartumistilanne on tällä hetkellä sellaisessa vaiheessa, että niissä murteissa, joita taannoin leimasi puoliksi avartunut diftongikva-

liteetti, ovat nykyisin jo täysin avartuneet diftongit vallitsevina. Toisaalta taas ne murteet, joita tällä hetkellä leimaa lievästi avartunut diftongikvaliteetti, ovatkin kaikki edellisessä vaiheessa olleet vielä diftongeiltaan avartumattomia Oulun seudun murteita lukuun ottamatta.

Heikki Ojansuun mukaan lounaismurteiden itäryhmä on ollut vuosisadan vaihteessa avartumattomien diftongien reliktiluetta. Olen hänen kanssaan samaa mieltä siitä, että lounaismurteiden itäryhmässä on diftongien avartumattomuutta esiintynyt muita pitempään. Käsitykseni eroaa hänen esittämästään kuitenkin siinä, että vain rantamurre on ollut pisimpään varsinaista avartumattomien diftongien reliktiluetta, sillä jo vuosisadan vaihteessa Halikon murteessa ovat edustuneet avartumattomien diftongien rinnalla sekä puoliksi että täysin avartuneet diftongivariantit.

Rantamurteessa taas ovat edustuneet vain avartumattomat ja puoliksi avartuneet diftongit. Reliktiaseman säilyminen on tutkimukseni mukaan johtunut rantamurteen fonologisesta järjestelmästä, jossa ensi tavun täysin väljän vokaalin, *ä*:n funktiossa on esiintynyt pitkään ruotsin kielen vaikutuksesta muodostunut puoliväljä *e*-vokaali, jonka voi katsoa hidastaneen avartumiskehitystä ja estäneen etuvokaalisten sanojen *ie*- ja *yö*-diftongien täydellisen avartumisen.

Avartumisen syntyisijoista ja kronologiasta on aikojen kuluessa esitetty erilaisia arvioita. Tutkimukseni mukaan näyttää kiistattomalta, että ainakin vuosisadan vaihteessa avartumisen selvän ydinalueen ovat muodostaneet lounaismurteiden pohjoisryhmä ja lounaiset välimurteet Porin seudun murteiden pohjoisosaa lukuun ottamatta. Sen sijaan epävarmaa on, ovatko etelähämäläiset murteet kuuluneet ydinalueeseen. Etelä-Pohjanmaan murteiden pohjoisryhmän ja Pohjois-Pohjanmaan vanhastaan avartuneiden diftongien muresaarekkeet

eivät kuulu ydinalueeseen, vaan niissä näyttää heijastuvan asutuksen mukanaan tuoma muinainen läntinen murrekomponentti.

Ojansuu totesi aikoinaan, ettei avartuminen ollut »vallan eilispäiväistä» ja että asiakirjojen mukaan diftongien jälkikomponentit olivat paikoitellen Satakunnassa »suuresti vivahtaneet» *a*:han ja *ä*:hän jo vuoden 1500 tienoilla. Esimerkiksi hän mainitsee Kokemäen murteesta tapaukset *Suali* ja *Kiattare*. Avartumisen kronologisen alkukohdan täytyy kuitenkin sijoittua aiemmaksi, sillä on kestänyt oman aikansa, ennen kuin piirre on asiakirjoissa pääsyt näkyviin.

Yksi kiinne kohta voisi olla vuoden 700 tienoo. Pirjo Uino osoittaa väitöskirjassaan, että tuolloin Kannakselle on muuttanut länsisuomalaisia siirtolaisia. Mahdollista on, että heidän kielessään esiintyneet diftongit *ie*, *yö* ja *uo* ovat antaneet sysäyksen muinaiskarjalan pitkien välivokaalien diftongitumiselle.

Koska avartumista ei voida osoittaa esiintyneen Kannakselle muuttaneiden siirtolaisten kielessä, voitaneen vuotta 700 pitää realistisena rajapyykkinä, jota ennen diftongien avartumista ei ainakaan ole tapahtunut muuttajien alkuperäisillä länsisuomalaisilla asuinsijoilla.

Toisen kiinne kohdan avartumisen iän arvioimiseksi tarjoaa Etelä-Pohjanmaan murteiden pohjoisryhmän ja Oulun seudun murteiden diftongien avartumisen ajoitus. 1300-luvun lopulla alkaneen lounaisen ja hämäläisen murrekomponentin vaikutuksesta näiden alueiden murteet ovat ilmeisesti saaneet avartumistartunnan.

Kehittymisen on täytynyt eteläisemmällä alkusijoillaan tapahtua jonkin verran tätä aikaisemmin. Avartumisen alku saattaisi näin ollen sijoittua vuosien 700 ja 1300 väliin.

Tuntuu ymmärrettävältä, että arvioija, jonka murretausta on diftongeiltaan avartumaton, kuulisi herkästi pienenkin poikke-

aman omasta standardistaan. Ymmärrettävältä tuntuisi myös se, että avartuneiden diftongien murrealueelta kotoisin oleva kansanihminen ei havaitsisi mitään poikkeavaa kuunnellessaan diftongeiltaan avartunutta puhetta. Sen sijaan ei ole osoitettu sitä, että avartuneiden diftongien alueelta olevat tutkijat ja koulutetut murrestipendiaatit, jotka ovat tottuneet kuuntelemaan erilaisia murteita, havainnoisivat kieltä samalla tavalla kuin kansanihminen.

Puheen litteraatiot osoittavat, että siinä, missä yksi tutkija on merkinnyt diftongit avartumattomiksi, on toinen merkinnyt ne lievästi avartuneiksi. Esimerkiksi kolmiportaisen asteikon avartumattoman diftongikvaliteetin väljemmässä päässä todentuva variantti on Kettusen neliportaisessa arviointiasteikossa jo hieman avartunut. Muiden tutkijoiden puolittain avartuneeksi merkitsemän kvaliteetin Kettunen on saattanut merkitä joko hieman tai melko avartuneeksi.

Tutkimukseni mukaan avartumisasteikojen erilainen luokittelu eli avartumisvälin jakaminen kvaliteettiluokkiin eri tavoilla selittää erilaiset merkintätavat — ei murretausta. Käytettyjen asteikkojen erilaisuuden vuoksi onkin ehdottoman tärkeää, ettei sanallisia arvioita eikä foneettisia merkintöjä verrata toisiinsa ottamatta huomioon, minkälaisiin mitta-asteikkoihin määrittäykset perustuvat. Oman tutkimukseni kuuntelutesti osoittaa länsi- ja itämurteisten arviointien yksimielisyysprosentin neliportaisessa mitta-asteikossa olevan miltei 70.

Akustisen ja auditiivisen mittaustuloksen vertailu osoittaa, että lähes kolmessa neljäsosassa tapauksia auditiivinen arviointi osuu yksiin akustisen mittauksen kanssa. Tutkimukseni mukaan ainakin neliportaista mitta-asteikkoa käyttämällä voidaan luotettavasti tehdä äänneiden kvaliteettiin liittyviä päätelmiä pelkästään auditiivisten testien perusteella. Tämä tietää merkittävää ajan-

säästöä akustiseen mittaukseen verrattuna.

Eri murteita edustavista idiolekteista kokoamani tiedot osoittavat avartumiskehityksessään yhdenmukaisia tendenssejä. Kun idiolektissa avartuneet variantit ovat saaneet vasta vähän jalansijaa eli kun avartuminen on heikkoa, vallitsevana on lievästi avartunut diftongikvaliteetti. Vaikka avartuneiden tapausten määrä lisääntyy ja avartuminen voimistuu melko vahvaksi, leimallisena on edelleenkin lievästi avartunut kvaliteetti.

Tyypikvaliteetin kehityksessä on pitkään staattinen vaihe: vaikka avartuminen saa idiolektissa lisää alaa, tyypikvaliteetti pysyy samana. Vasta sitten, kun avartuneiden varianttien määrä on reilusti yli puolet tapauksista, alkaa dynaaminen vaihe, jossa esiintyy eri kvaliteettien vaihtelua.

Tulokset viittaavat siihen, että siirtymien idiolektissa leimallisesta diftongikvaliteetista toiseen ei tapahdu avartumisen aseman lisääntyessä aste asteelta vähitellen vaan avartumisvyöhykkeittäin. Kun idiolektiin ilmaantuu tietty määrä uusia avartuneita variantteja, sitä leimaava kvaliteetti siirtyy seuraavaan diftongikategoriaan.

Kuuntelutestin tulokset osoittavat avartuvien diftongien tyypikvaliteetin etenevän S-käyrän mallisena. Tyypikvaliteetti on ensin lievästi avartunut. Sen jälkeen seuraa eri kvaliteettien variaatiovaihe. Kun avartumattomia variantteja on enää vähän yli 10 %, variaatio yhdenmukaistuu ja kvaliteetti muuttuu täysin avartuneeksi.

Havaintojeni mukaan diftongit eivät avarru ensimmäiseksi sellaisissa sanoissa, joissa diftongia seuraavan tavun vokaali on täysin väljä, vaan sellaisissa sanoissa, joi-

den frekvenssi puheessa on suuri. Aineistoni vanhimman polven leksikossa tällaisia ovat sanat *mies, pieni, tie, tietysti, hiekka, työ, puoli ja kuokka*.

Pisimpään avartumista vastaan tuntuvat taistelevan erisnimien diftongit, aineistosani esimerkiksi nimissä *Niemi, Pietari, Pietarsaari, Liepakka, Mietaa ja Ryöni*. Nimet eivät kuulu kertojien lähipiiriin. Samoin käyttäytyvät informanttien puheessa harvoin esiintyvien sanojen diftongit. Tällaisia sanoja aineistossani ovat mm. *pieksut, kiertokoulu, syömäläiset ja suojelukunta*.

Vaikka synkronisen tutkimusmenetelmän testaamiseksi ei ole vielä seuraututkimuksia, tutkimukseni eri tarkastelujaksojen diakroniseen ja viimeisen jakson synkroniseen materiaaliin perustuvien tulosten vertailu antaa viitteitä siitä, että tutkimalla kielten synkronista tasoa yhden ikäpolven osalta saadaan tietoa muutosvaiheessa olevan äännepiirteen eri kehitysvaiheista — joko progressiivisesta tai regressiivisestä piirteestä, jollainen diftongien avartuminen juuri on.

Koska avartuminen on osoittautunut kaakkoishämäläisissä murteissa produktiiviseksi, näyttää siltä, että tulevaisuudessa Suomen eteläosan murteiden halki levittäytyy yhtenäinen täysin hallitsevan avartumisen rintama kaakkoismurteiden rajalle asti. Avartumisen osalta perinteinen päämurteiden raja on Pohjois-Pohjanmaan murteiden kohdalla siirtynyt entistä lännemmäs. Keuruun–Evijärven välimurteiden ja Päijät-Hämeen murteiden Koskenpään–Sysmän linjalta se on puolestaan siirtynyt entistä idemmäs.

Ei suul valla syärä. Sil puhutan kans. ■

KRISTINA KROOK *Ensi tavun ie-, yö- ja uo-diftongien avartuminen suomen murteissa*. Turun yliopisto, Turku 1999.

Turun ammattikorkeakoulu, Untamonkatu 2, 20520 Turku
Sähköposti: *kristina.krook@turkuamk.fi*